

ЗА СИСТЕМНО-СТРУКТУРНИТЕ ОТНОШЕНИЯ В ЛЕКСИКАТА

Abstract: A semantic approach to different aspects of language experience calls for reveal language phenomena in their significance. In particular, what should be clarified are the common sign-structures of things and words at three different levels: of *theoretical form*, of *actual existence* and of *socio-cultural values*. This will help overcome the main referential illusion of dealing with „existent objects“ irrelevant to their significance, or the sign-valued understanding. Respectively, the illusionary semantic study of word-meanings irrespective of their anthropological, social and psychological values-connotations would be avoided. The claim in this paper is that it may be possible to clarify the general types of word meaning: *iconic-metaphorical*, *object-symbolical* and *symbolic-allegorical* as a result of a connotative analysis of word semantics. On these grounds – on the grounds of sign-words' meanings – it is possible to build lexico-semantic architectonic categorization and systematization of words' meanings in order to establish a lexico-grammatical system of language and to understand lexico-semantic development of values, transformations of meanings and word-formation processes.

Key words: system, structure, lexical semantics, symbol

Към проблема за системно-структурните отношения в лексиката или за лексиката като система може да се подходи по различни начини и от различни аспекти. Традиционно отношенията между думите се описват такива, каквито те се срещат в актуалната звучаща реч на всекидневната говорна практика и в писмените текстове. Подобни описания разглеждат синтактичното свързване на думите в изречения, тяхната роля и мястото, което може да заемат в изречението с правилните им граматични съгласувания, т.е. като части от него и като части на речта. Такъв тип разглеждане е характерно за описателните граматика, които обикновено се занимават с морфологичното описание на състава на думите, формообразуването и словообразуването със съответните им словообразователни типове, именните склонения и глаголните спрежения, като може да достигне до теория на текста. Описанието може да се разшири до теория на речевата дейност и до речевите актове в съответствие с комуникативните намерения на говорещите и спрямо типа речева ситуация. Подобни описания са обвързани с актуализацията на езиковите средства в конкретни изказвания за това, за което се говори в дадена ситуация, и с участниците в общуването, но те си остават на нивото на прагматиката. В лексикологията формата на практическо съществуване на такава дума (като конкретен знак) е

индивидуалната (произнесената) дума, назоваваща предмет в актуална ситуация. Начинът ѝ на съществуване се разглежда в нейната роля на деиктична (посочваща) дума, име (индексален знак), като *тема* на изказване, а значимостта на съществуването ѝ като нейно значение се проявява, когато е в позиция на предикативна дума (*рема*) в изречение (като знак *дицент* ' (из)казано'), в изясняващо съдържанието ѝ изказване (виж Схема 1 по-долу).

Схема 1. Схематичен семиотичен модел на думата знак

ДУМА ЗНАК	1-ва ТРИДЯЛБА: Сравнение, възможност, въображаема форма	2-ра ТРИДЯЛБА: Представяне, актуализация, съществуване	3-та ТРИДЯЛБА: Мисъл, необходимост, символна значимост
Форма 1-ви	1. Форма на формата	2. Съществуване на формата	3. Значимост на формата
КОРЕЛЯТ	Възможни същностни качества – <u>Признаци</u>	Представима форма, фигура – <u>Словесен образ</u>	<u>Значеща словесна форма</u>
ТЕОРЕТИЧНО ПОЗНАНИЕ	КАЧЕСТВЕН ЗНАК	ИКОНИЧНИ ЗНАЦИ	ДУМИ РЕМИ
Съществуване 2-ри	4. Форма на съществуването	5. Съществуване на съществуването	6. Значимост на съществуването
КОРЕЛЯТ	Индивидуално произносима дума, назоваваща предмет в актуална ситуация	Деиктична, предметно посочваща дума като име <i>тема</i>	Предикативна дума в изречение, в най-добре представящ съдържанието на думата израз
ПРАКТИКА	ЕДИНИЧЕН ЗНАК (sinsign)	ЗНАК ИНДЕКС	ЗНАК ДИЦЕНТ
Значимост 3-ти	7. Форма на значимостта	8. Съществуване на значимостта	9. Значимост на значимостта
КОРЕЛЯТ	Тип предметно-словесна форма	<u>Значение на думата</u>	Конотативно-интерпретативно <u>разбиране на думата символ – Доха</u>
КУЛТУРНО ЗНАНИЕ	ЗНАК ТИП (legisign)	ЗНАК СИМВОЛ	ЗНАК АРГУМЕНТ

Семантиката на думата като езиков знак може подробно да бъде анализирана чрез взаимнообвързано разглеждане на думата символ в нейните различни знакови модуси чрез трите типа знаково съществуване, а именно: на въображаемата форма, на актуалното съществуване и на символната значимост в пресичането на всяко от тях с всеки от трите корелата (теоретична възможност за познание, всекидневна практика и културно знание) в три взаимосвързани, но различни нива¹ (следвайки двете триделби на знака по Пърс – в три трихотомии според трите корелата).

Обикновено думите и отношенията между тях в речта се смятат за актуална реализация на лексикалните знакови отношения в езиковата система, която пък, от своя страна, в известен смисъл се схваща като реализация на езиковото знание и езиковите способности на хората от дадена езикова общност. При специално внимание към проблема се оказва обаче, че освен разгледаното ниво на актуалното съществуване на практическото *речево* изпълнение (2-ро корелативно от приведената схема), се налага отделянето не на още едно, а на две, съотносими с него – това на думата символ като системно-езиков знак в смисъл на социално обусловено и споделено знание, като културна единица с установени значения и значимости (3-то ниво), от една страна, както и на ниво на теоретичното познание за думата знак в аспекта на нейната архитектура (дизайн), в различните степени на знаковата възможност за структурно-систематизираното ѝ езиково съществуване (1-во ниво от схемата), от друга.

I. Теоретичната дума в нейните структурни отношения. Ако се следва схемата, за второто ниво на съществуване на думата в речевата практика тук бе казано достатъчно. От позицията на първото, структурно-систематизирано ниво, изследвайки възможните взаимовръзки между думите в лексикалната система на езика, може да бъдат систематизирани следните групи допустими сходства с основания на тях сближавания, различавания и смесвания на думите според отношенията помежду им: само по акустична форма или само по значение, или двойна общност и по форма, и по значение. В крайния случай на сближаване по акустична форма се достига до съвпадане на формите на думи, различни по значение, наричани *омоними*, като напр. *син* ('цвят') и *син* ('дете'), *вила* ('инструмент') и *вила* ('къща извън града') или *коса* ('инструмент') и *коса* ('по главата'), а сближаването, достигащо до съвпадане по значение на различавани по форма думи, като напр. *легло* и *креват*, *кола* и *автомобил* или *вертолет* и *хеликоптер*, е известно като *синонимия*. Вижда се, че тук се говори за сближавания и съвпадения между различни думи – или по форма (в плана на израза, първо членение на езика), или по значение (в плана на съдържание, второ членение), доколкото съпадащите и по форма, и по съдържание обикновено се разпознават като словоформи варианти на една и съща съществуваща (инвариантна) дума. Именно в това се състои принципът на знаковия характер на езика и на думата като езиков знак – всяка промяна в плана на израза води до различна дума с друго съдържание като напр. *бия* и

вия или *бор* и *пор* (или до безсмислена, т.е. несъществуваща дума, напр. **гия*, или до съществуваща в друг, но не и в анализирания език, напр. *вор*) и обратно – всяка промяна в плана на съдържанието (в едно от значенията) води до различна дума с друга изразна звукова форма като напр. *чистя* и *мия*, *трия*, *бърша*. На този принцип на знака се основава и възможността за какъвто и да било лингвистичен (и семиотичен) анализ.

Така става ясно, че съвпаденията и откриването на прилики между думите в единия от плановете е възможно именно поради запазването на различията в другия. Сходствата също се основават на фини разлики (поне по степен или по начин) спрямо общ признак за сравнение като напр. 'собствено придвижване' при синоними като *вървя* и *ходя* или 'доверие' за *доверчив* и *лековерен*. Полярните различавания по определен признак на две противоположни съдържания се означават чрез двойки думи като напр. *бял* и *черен* или *добро* и *зло*, известни като *антоними*. По подобен начин в плана на израза (на акустичната форма), различаванията по противоположност спрямо общ фонологичен признак имат смислоразличителна роля и образуват т.нар. опозиции, благодарение на които се отъждествяват и различават фонемите (а чрез тях – и думите) в езика като напр. /в/ и /ф/ във *вар* и *фар* по *звучност* : *беззвучност* или /б/ и /б'/ в *бал* [бал] и *бял* [б'ал] по *твърдост* : *мекост*.

Предимно опозициите се разбират като контрарни спрямо съществен различителен признак и се свеждат до бинарни (като в последните примери) или се организират в биномни (като антонимните) езикови образувания. Съществени са обаче не само толкова строгите различавания, каквито се установяват между две противоположни крайности. Позитивните и негативните членове на контрарните отношения, на свой ред, задават субконтрарни (*хипонимни*) и супраконтрарни (*хиперонимни*) членове, образувачи вече не толкова строги отношения помежду им като в парадигма, а по-скоро един вид семантично поле с връзки, основани на диференциални признаци от субординационен тип и организирани членове според т.нар. еквиполентни опозиции. Така напр. от „контралната“ опозиция *мъж* : *жена* се задава хиперонимен термин *човек* и хипонимен *дете* с евентуални (пресупозиционно следващи импликационни) членове *син* и *дъщеря*.

В обратна посока, морфологичните противопоставяния по число между *-о* в *сел-о* и *-а* в *сел-а* или между *-о* в *дърв-о* и *-а* в *дърв-а* или *-ета* в *дърв-ета* показват отчасти симетрични, но и различни за (различните значения на) втората дума словоизменителни вариантни форми на инвариантите. Още една такава словоизменителна (днес смятана и за поетична) форма е *-еса* в *дърв-еса*, но тя показва и категориално общо значение със словообразователните *-ен* и *-ес(е)н* в деривати като *дърв-ен* и *дърв-ес(е)н*. Така морфологичните опозиции между биномни словоформи (в случая за *ед.* и *мн.* число) провокират формирането на варианти във втория член, които преpraщат към различни двойки опозиции между различните значения на думата (в случая *дърво*) със съответстващи им значения на семантично близки думи (като напр. *храст*, *храсти* и

хростов (трендафил) или *трева*, *тревни* и *тревни* (площи), и *тревисти* (растения). Тези примери показват, че опозициите по граматични категории също предопределят системното образуване не само на биномни словоформи, но и на нови думи деривати, и то не без системни връзки с противопоставянията по акустична форма и по значение с другите думи в лексикалната цялост на езика. Оказва се, че необходимостта от изразяване на граматичните категории (като напр. *число* или *вид*) може да предизвиква образуването не само на корелативни словоформи на дадена дума (чрез релационна афиксация), но и на корелативни думи (чрез деривационни форманти), които да запълнят определена позиция в системата на езика. Както отбелязва (в общоезиков план) Ф. Сосюр:

Приложен към единицата, принципът на диференциацията може да се формулира така: *свойствата на единицата се сливат със самата единица*. В езика, както във всяка семиологична система, това, което отличава даден знак, е всичко, което го образува. Именно различието създава свойството, то създава и стойността (значимостта), и единицата. Друго доста парадоксално последствие на същия принцип: онова, което обикновено наричаме „граматичен факт“, отговаря в крайна сметка на дефиницията за единицата, тъй като винаги изразява противопоставяне на елементи и единица (на езика, в случая дума) и граматичен факт „са само различни имена за означаване на отделните аспекти на един и същ общ факт – действието на езиковите противопоставяния. Това е до такава степен вярно, че бихме могли да пристъпим към проблема за единиците, започвайки от граматичните факти. При противопоставяне като *Nacht : Nächte* (в немски или в българско съответствие *нощ : нощи*) бихме се запитали какви единици участват в тази опозиция. Само тези две думи или цял ред подобни? Или пък *a* и *ä*, или всички форми за единствено и всички – за множествено число, и т.н (Сосюр 1992: 152).

Оттук нататък разширенията на аналозиите се налагат от само себе си: думата *нощ* изисква *ден* (както *нощи* – *дни*), така както *има* изисква *няма* (исторически < ‘не има’) и *добро* – *зло* или *аз има(м)* – *ти има(ш)* и т.н. Така диференциацията по противопоставяния структурира по опозиции граматично възможните означаващи словесни форми според фонологични, семантични и морфологични различителни признаци, систематизирани (в парадигми) от лингвистичните теории. Освен това думите от лексиката се систематизират семантично в антонимни двойки, синонимни групи (редове), езикови онтологии и таксономии (по лексикосемантични полета) спрямо интуитивно-битийната значимост на глагола *съм* в *семантични речници* от конструктивен тип. И в края на краищата, всички коренни и деривационно възможни думи и производни значения се оказват лексикосемантично систематизирани спрямо други в езика и според ядрените за него коренови мотивационни семантични значимости (*етимони*), в езиковата семантична цялост така, както лексиката се представя в *тълковните речници*.

II. Думата като символ в нейните системни отношения. След първоначалния акцент върху актуално съществуващата, ситуационно произнасяна, назоваваща и казваща нещо за нещо конкретна дума (от 2-ро ниво), интересът бе ориентиран към перспективата на думата, разбираана като възможност за

образуване на езиков знак със съответни значения или в нейните структурно-системни езикови обусловености (от 1-во ниво на схемата). Много важно е обаче специално да се изтъкне, че съществуването на думата в езика не е само като структурно обусловен абстрактен знак, нито само като (индексално-тематично) означаващ и (рематично) квалифициращ в актуални ситуативни изказвания конкретен, а е най-вече тяхно обединение в съдържателното единство на думата като знак символ (на 3-то ниво от схемата, представено разгърнато по-долу). Това е така, защото думата, разглеждана като символ, е усвоената, осмислено разбраната в достатъчна степен на убедителност, общностно споделяна и, следователно, комуникативна дума. Осмислящото разбиране на думата означава, че тя не се схваща сама в себе си и сама за себе си, а като взаимобвързана с другите в системното цяло на езика, и това е съществено условие думата символ да може да функционира като пълноценно средство за общуване. Така става ясно, че по своята същностна характеристика езиковият символ е преди всичко системна единица, но не единствено на езика (като абстрактна или естествена комуникативна система), не е само и основна смислооформяща, изразна и мнемонична единица на смислово единното езиково съзнание, а е и основна *общностна единица знание*, т.е. системна единица на определена етническа култура. Особената ценност на думата символ е не толкова като акустична единица на материалната култура (най-общо казано, на артефактите), нито само на духовната култура (на идеите), а най-вече като особен тип знак, свързващ единиците на материалната и духовната култура в тяхното предметно-смислово словесно единство. В нейните символни, социокултурни функции, думата се разглежда на нивото на знанието – като езикова реалност (за разлика от нивата на теоретичните езикови възможности и на прагматичните речеви актуализации), обусловена от социални, институционални и индивидуални регулации.

1. Прегледът на устойчивите отношения между думите според типа на връзките помежду им по линия на акустичната форма (т.е. в плана на израза) или по линия на значението (в плана на съдържанието) показва и реализациите на три принципно различни възможности за означаване, зададени от структурата на езиковата система. Към първата група се отнасят т.нар. *автономи*², при които се надхвърлят иманентните отношения между звукова форма и нейното съдържане като значение на думата, а като *знак тип* се включва дори и самият предмет на значението, като се свързва директно с неговото название. В резултат се стига до знаково *неразличаване дори между думата и предмета*, който тя означава при табуираните сакрални думи предзнаменования. Според разпространените вярвания ефектът от произнасянето на дадено име е магически равносилно на енергийните сили на лицето, предмета или действието, което то назовава. Такива типове думи са *заклинанията* за благословии и проклетия с магическа сила, *етноназванията*, *личните имена* на предци или новородени. Редовно явление е тези думи *табу* да се заместват от *евфемизми*, *прякори* и *псевдоними*. Обяснимо е при това положение, че те са взаимосвързани по специфичен за съответната култура – митично-

религиозен начин и образуват особена „ритуално-институционализираща“ област на системните отношения в лексиката, тук общо наречена *автономия*. Това е област, в която преобладава иконично-символното начало в езика с реализация в *образно-метафоричния тип значения* на думите. Съответно, това означаване носи и типични характерни *конотации*, върху които се основава осмислящото разбиране на думата символ като реторична, присъща на пародийно инвертирани и транспонирани знаци като *тропите, реторичните фигури, иронията с архаизацията и неологизацията*.

Друга реализация на развитието на отношенията между единиците в лексикалната система на езика се основава на друг тип *неразличаване на сходни по формално звучене, но различни по съдържание думи*, водещо до взаимното им смесване, достигащо до замяна на една дума в нейното значение с друга, подобна по звучене, но различна по значение при т.нар. *пароними*³. За пароними обикновено се приемат близки по звучене, но различни по значение думи. Тази сфера на системни отношения в лексиката обхваща както същинската *паронимия* в резултат на народна етимология или паронимична атракция⁴, така и преднамерено образуваните (като ефект от реторичната фигура *парономазия*), *анаграми, акроними, каламбури, екзотизми и поетизми*, както и *емоционално-експресивните деминутиви и аугментативи*. Като тип знаци паронимите са взаимосвързани по друг специфично културален – поетико-игрови начин, с типа индивидуално-оценъчни предметни трансформации, които въздействат върху чувствата на хората (и групи хора). Те също образуват особена „игрово-институционализираща“ област на системните отношения в лексиката, най-общо наречена *паронимия*, в която преобладава поетично-символното начало в езика с реализация в *алегорично-персонифицирания тип значения* на думите. Характерните *емоционално-оценъчни конотации* на този тип думи се обясняват с индивидуално-стилистични културни и персонални предпочитания към *енантиосемни* и *паронимично-атракционни семантични мотиви* на модални и несъзнавани основания от типа „езиково чувство и вкус“.

Между посочените две крайности, при които се достига до неразличаване между предмета на думата и названието му или между сходни по звучене, но различни по съдържание думи, се простира областта на т.нар. *хетероними*⁵. Те се отличават с ясно различаване между акустичната форма и това, което думата означава, схващана във връзка или с други думи със същата форма, но с коренно различно значение – *омоними*, или между еднакви или сходни по значение – словообразователно различни (напр. *хулиган* и *хулиганин*) или образувани от различни корени (напр. *крак* и *нога*), но с различна звукова форма – *синоними*. От хетеронимията, основана на различие в плана на израза на думите при еднаквост в плана на съдържанието или обратно, се развиват и ясно схващаните основни отношения между думите в системата на езика, каквито са същинските (при звуково съвпадение на различни по произход или по исторически развой) омоними, синонимията, хиперонимията с хипонимията (и меронимията). С известни уговорки към тази група може да се отнесат дори и *антонимите*, както и типични преходи на *собствени имена в нарица-*

телни и обратно. Обикновено това са случаи на функционално-стилистична синонимия между книжовни думи и съответстващи им типични *жаргонизми, арготизми, социопрякори, псевдоними, калки и епоними*. Думите от този тип са свързани в характерно социокултурално стереотипно отношение с предмети и личности имена, възприемани като социални емблеми за големи групи хора, каквито са известните *търговски марки, атрибути, реликви, герои, поп-звезди, сценични икони (и музикални идоли)*. Тази връзка личи в предметните значения на думите, но *общностните им типични конотации* водят до стилистично-синонимични различавания по използване на редки и „престижни“ (социолектни) думи според статуса и стила на живот. Така се образува субкултурна и социална стратификация, институционализираща подобласти на системните отношения в лексиката, тук обобщено наречени *хетероними*, и се формират функционално-стилистични регистри, които социолектно стратифицират лексиката на езика спрямо книжовната норма.

Схема 2. Системна значимост на думата символ

КОРЕЛАТ Ценност – Значимост	Форма на значимостта Знак тип – Тип знакова форма	Съществуване на значимостта Знак символ – Значение	Значимост на значимостта Знак аргумент – Конотация – разбиране
Символни функции <u>Автоними:</u> <i>Nomina-omina</i> (сакрално ↔ профанно)	Предметен тип на магически, мистични представи, предубеждения: <i>мана, тотем, табу,</i> <i>идол, фетиш, евфемизми,</i> <i>идол, фетиш, заклинания,</i> <i>етноназвания,</i> <i>лични имена</i>	Иконично-символни <u>Образно- метафорични значения</u>	Реторично-иновативно изразяване – пародийно инвертирани и транс- формирани знаци – <i>Тропи и фигури</i> – ирония, (архаизация, неологиза- ция)
<u>Хетероними:</u> (синоними, омоними, антоними, ↔ нарицат.)	<u>Продотип</u>	Словесна идея като системно-асоциативна атрибутивно- идентификационна връзка между словесен предметен образ и назван предметен тип – <u>Предметно значение</u> в полисемни отно- шения	Стилистично-синони- мични различавания – по използване на редки и престижни езикови (социолектни) ресурси според статуса и стила на живот – <u>функционални регистри</u> <u>Общностни конотации</u>
СОЦИО- КУЛТУРНИ ФУНКЦИИ НА ЗНАКА: <u>ЗНАНИЕ</u> (Социални, ин- ституционални и индивидуал- ни регулации)	Предметен тип, личност- име като социална емблема за групи хора: <i>търговски марки, жаргон,</i> <i>атрибути, арготизми,</i> <i>реликви, герои, социопрякори,</i> <i>(поп-) звезди, псевдоними,</i> <i>'икони', епоними, калки</i> – <u>стереотип</u>	Словесна пренос- но-предметно-зна- ченийна вторична културна символи- зация – <u>Алегорично-персонифициращи значения</u>	Индивидуално-стили- стични културни и пер- сонални предпочитания на модални и несъзна- вани основания от типа „езиково чувство и вкус“ – <i>Енантиосемни и паронимично-атракционни мотиви</i> – <i>Емоционално-оценъчни конотации</i>
<u>Пароними:</u> (деминутиви, аугментативи, екзотизми, поетизми)	Индивидуално-оценъчни предметно-типови транс- формации с въздействия върху чувствата на хора и групи: <i>жертва, анаграми,</i> <i>дар – акроними,</i> <i>архетип, каламбури,</i> <i>емоцион.-експрес.</i> <i>словообразователни</i> <i>варианти</i>		

Разгледаните системни отношения между думите символи в езика имат своя израз в семантиката на езиковия знак на символно ниво. Това трето ниво от предишната матрична схема може да бъде (утроено) детайлизирано в разгърнатото представяне чрез подобна на предходната схема с девет клетки под заглавието

Цялата област на корелационното ниво на значимостта на езиковия знак е представена в схемата като реално съществуване на думата знак – като знак тип (или тип знакова форма в първа колона), като значение на думата (втора колона) и като конотация – разбиране (или знак аргумент в трета колона). Знакът тип (*type*) може да бъде разглеждан изобщо като форма на съществуване на всякакъв реален социокултурен предметно-смислов знак символ. Това са ономастичен тип словесни знаци на именуването на нещата, „кръщаването“ в най-общ смисъл. Всяка клетка от трите реда на тази колона (*Форма на значимостта*) от матрицата е разделена (чрез диагонална линия) на две половини за акцентирание върху някои битувачи семиотични недоразумения с цел изясняването им. В горния ляв триъгълник са представени прототипни⁶ семиотични форми като мана (магични сили), тотем (напр. (индианците) койоти), фетиши (напр. трофеи, регалии, скалпове, отрязани коси, бельо), идоли (от религиозни изображения до свещени предци), които изглеждат не-езикови (а антропо-етнологични, „ритуални“ предметно-институционални форми), но тъй като имат словесен израз, те все пак са типологично-символни и, следователно, предметно-езикови форми на значимости. В десния прилежащ триъгълник са съответните им лингвистични форми именно като типове замени на названията на различни основания като табу – от забрана, евфемизъм – за омилостивяване, думи заклинания – за благословии и проклетия, етнопрякори – за съседска формално-оценъчна етническа характеристика. Прости примери за евфемистични замени на табуирани названия са от задник за дупе и бельо за гащи до забравени от неспоменаване истински имена на върховни божествени, демонични, бедствени и болестни сили, замествани от омилостивяващи ги названия като сладки и медени за самодивите, жълтата гостенка за туберкулозата, издъхам за умирам, Понтос Евксинос за Черно море (интерпретирано и като ‘негостоприемно’). Популярни примери за благословии и проклетия са от поздравите здравей, сбогом и сполай (по гр. ‘за много години’) до по дяволите и пусто да опустее, а за етнопрякори – немци (от неми, неразбиращи и неговорещи езика на съседите), гаджали (по гаджо ‘чужденец’), чифути, торлаци и др.

Подобно е представянето и на втория ред в същата колона. Горевляво са стереотипните⁷ семиотични форми като емблеми на социални групи от типа на търговски марки, реликви, герои (от Одисей, Александър Велики и Наполеон до Гуро Михайлов) и звезди (от Елвис, Мадона и Майкъл Джексън до Азис) с характерните им атрибути, които също изглеждат неезикови (а социологични), но те са предметно-езикови форми на значимости (поне като стереотипни функционални персонификации, реализиращи персонално-со-

циалните идентификации на хората). Срещу тях (вдясно) са съответните им лингвистични форми именно като типове взаимозамени на названията на различни основания като арготични думи (напр. туфа за взломна кражба, мецра за майстор, фараиш за слугиня) – социални крипто-форми, жаргонни думи (от кинти и мангизи за пари, академия за затвор през бачкам за работа до гадже за момиче и ливада за наивник) – социални екзо-форми, социопрякори – формално-оценъчна социална характеристика, по-приемливи социално или по-впечатляващи (по примера на звездите) псевдоними (като Овчаров за Пастухов) или увековечаващи епоними (от столици като Александрия и Вашингтон до имена на селища и местности като Драганица и Молловото по аналогия с модела Цветкова бара и Цанков камък).

По подобен начин е представянето и при третия ред в същата колона. Горевляво са архетипните⁸ семиотични форми като жертва и дар, които също изглеждат неезикови (а архаично-общностно консолидиращи или архаично-психологични и психоаналитични), но те също са предметно-езикови форми на значимости, манипулиращи чувствата на хората поне като архетипови функционални личностни и групови идентификации (и мотивиращи реализациите на персонификациите и митемите от съседните нива). Срещу тях са съответните им лингвистични експресивни форми именно като типове замени на названията според различни емоционално-експресивни основания и за формално-оценъчна психологическа характеристика като акроними (с примери от наркооп, детмаг и хоремаг до Ламар), анаграми (от типа на дебел↔лебед и бял↔(х)ляб, алена↔(фл)анела или аз-об-и-чам-мач-и-бо-за), каламбури (парономазия, напр. свобода, а не слободия), както и емоционално-експресивните лексикални варианти на думите от неутралната лексика (като тиле – пиленце, душа – душичка, чудо – чудовище и хубавица – хубостница).

Първото ниво от втора колона Съществуване на значимостта е областта на образно-метафоричните значения. Тези образно-словесни изразни форми се отнасят към конотациите – значимости на разбирането като съответстващите им реторични образно-фигуративни значения на тропите, иронията и на семантичните архаизации и неологизации. На второто ниво (в средната колона) са предметните значения на думите-символи. Тези словесни изразни форми се съотнасят с конотациите – значимости на разбирането (от дясната колона) със стилистично-синонимичните различавания на функционалните регистри по общностни конотации. Третото ниво (в средната колона) е областта на алегорично-персонифициращите значения. Тези словесни изразни форми се съотнасят с експресивно-оценъчните конотации (от дясната колона) според индивидуално-стилистични предпочитания – обикновено основани на т.нар. „езиково чувство или вкус“ и мотивирани от вътрешно-словни семантични противопоставяния (енантиосемия от типа навярно = ‘сигурно’ и ‘вероятно’) или от т.нар. паронимична атракция (от типа шунка – шумка) при опитите за осмисляне на думи в народната етимо-

логия. На този принцип се основава съзнателната паронимична замяна при паронимазията като реторичен троп.

Горният хоризонтален ред от тази матрица (в дясната колона *Значимост на значимостта* или на *конотативните интерпретации*) е област на реторично-иновационните значимости и се отнася не толкова до прагматиката, колкото до лексикалните антропологични форми и формите на етнолингвистиката (в лявата колона). На средния ред в дясната колона е областта на социалните конотации, отнасящи се към лексикалните стереотипни форми и формите на социоллингвистиката (в лявата колона). Третият ред на дясната колона е областта на емоционално-оценъчните конотации и се отнася до (несъзнаваните) архетипни психоаналитични или до лексикално изразените форми на индивидуалните конотации и на емоционално-експресивната лексика (в лявата колона), разглеждани в някои течения на психоллингвистиката. Все пак, добре е да се има предвид, че тези триделби са теоретични и с тях се целят по-прецизни различавания на формите на значимостите, но често те действат взаимнообусловено и синкретично (до неразличимост) в семантичните форми на думите знаци.

От тези типологии на формите на значимостите, на съществуването на значимостите (или значенията) и на конотациите (или значимостите на значенията) от плана на езиковото съдържание може да бъдат систематизирани групиранията по лексикалносемантични отношения, изучавани поотделно и необвързано досега. Към първия тип антропологично-езикови знакови функции на формите на значимостите (*потен-отен* от първи хоризонтален ред) може да бъдат отнесени *митемите*⁹ (или още наричани *митологеми* като напр. *живот* и *смърт*, надценено или подценено *природно* и *културно* или отношения на *родство по произход*, както и получените в резултат от взаимодействието между надценяване (идеализация) и подценяване (фетишизация) сфери на *сакралното* и *профанното*. Те се съотнасят с антропологическите (на магико-мистичните предубеждения) *прототипни* знакови ценностни форми образци като *тотемни*, *фетиши*, *идоли* и съответните им изразяващи ги езиково-знакови ценностно маркирани форми като *табу*, *евфемизъм*, *заклинания*, *етнопряхори*. Чрез *образно-метафоричните значения* (от втора колона *Съществуване на значимостта*) тези словесни изразни форми се отнасят към *конотациите – значимости на разбирането*, като съответстващите им *реторични образно-фигуративни* значимости на *тропите*, *иронията* и на *семантичните архаизации* и *неологизации*.

Към втория тип социологично-езикови знакови функции на формите на значимостите (от втори хоризонтален ред) може да бъдат отнесени *хетеронимните* словесни форми (подобно на съвпадащите по форма в плана на израза *омономи*) на еднаквите по форма *собствени* и *нарицателни имена* (основание за антономазията). Те се съотнасят със социологическите (емблематични за големи групи хора) *стереотипни* знакови ценностни форми като *герои*, *звезди* и съответните им изразяващи ги езиково-знакови ценностно маркирани форми като *арготизми*, *жаргонизми*, *социопряхори*, *псевдоними* и *епони-*

ми. Чрез *предметните значения* (в средната колона) тези словесни изразни форми се отнасят към *конотациите – значимости на разбирането* (от дясната колона) със *стилистично-синонимичните различавания* на *функционалните регистри* по *общностни конотации*.

Към третия тип психологично-езикови знакови функции на формите на значимостите (от последния хоризонтален ред) може да бъдат отнесени словесните форми на подобните на *паронимите деминутиви* и *аугментиви*, *екзотизми* и *поетизми*, и др. Те се съотнасят с психологическите (изследвани като несъзнавани в психоанализата) *архетипни*¹⁰ знакови ценностни форми, като средство за манипулация на чувствата и съответните изразяващи ги езиково-знакови игрови вариативни образувания като *анаграми*, *акроними*, *каламбури* и *емоционално-експресивните лексикални варианти* на думите от неутралната лексика. Чрез *алегорично-персонифициращите значения* (в средната колона) тези словесни изразни форми се отнасят към *експресивно-оценъчните конотации* (от дясната колона) според *индивидуално-стилистични предпочитания* – обикновено основани на т.нар. „езиково чувство или вкус“.

III. *Арбитрарност на езиковия знак и (относителна) мотивираност на символа*. Вече бе показано, че значимата дума *рема* се самообосновава чрез предметния си образ, а в предикативна изреченска позиция думата *дицент* допълнително се обосновава чрез изказванията, в които най-добре се изразява нейното съдържание. Когато се твърди, че думата като символ е в известна степен разбран езиков знак, това означава преди всичко, че тя се разглежда предимно в значенията, обосновани като общностно споделено разбиране (подобно на реторическата *доxa* ‘споделяно обществено мнение’) чрез останалите думи (и други единици) в езика. Тоест символът е относително (в известна степен) мотивиран езиков знак, макар че при повечето коренни думи етимонна мотивираност липсва (поне от гледна точка на съвременните носители на даден език). Обикновено словесната мотивираност се свързва пряко с етимона на думата, но за лексикологията и лексикалната семантика важноста на етимона е както в ролята му на базов (конструктивен) семантичен мотив за възникването на думата в предметното ѝ значение, така и като основа на т.нар. фигуративна „вътрешна форма“, мотивираща развоя на всичките значения. Тази вътрешна форма е не по-малко важна и за *мотивираното* разбиране на предметното значение (като същностно осмислен предметен образ) на думата като символ в системно-езиковото му *мотивиращо* обосноваване. Както става ясно, от първа степен на важност е вътрешната форма на думата в ролята ѝ на *семантичен мотив* на думата символ – нещо, основаващо се на етимона (най-често изгубен през вековете), но различно – значително по-просто за интуитивно схващане, по-лесно за различаване и за убеждаващо обосноваване на значението на думата като истинско знание за нея (и по-сложно за научно обяснение).

Относителната мотивираност на думата символ я определя като образувана от друга (коренна) дума и във връзката ѝ с останалите сродни едини-

ци в езика, образувани от същата коренна дума или директно от нея самата по аналогия със словообразователно продуктивни отношения, установявани като подобни и в други словообразователни групи (гнезда). Тази мотивация в словообразуването осигурява убеждение в разбираемостта на дадена дума въз основа на други сродни на нея, както и сигурност в комуникативността или във взаимното разбиране за значенията на една дума като едни и същи за всички, които владеят езика.

1. Освен това, за всеки владеещ езика е поне интуитивно ясно, че поредиците от думи като *град*, *градя*, *градски* или *ограда*, *ограждане*, *градина* и *градене*, *ограждане*, *заграждане* са от различен тип от поредиците *градя*, *градши*, *гради* и т.н. (или *город*, *города*, *городу*, *городе* и т.н. в руски), които се основават на различни типични отношения в лексикалната система. Докато последните изразяват редовни формални изменения в спрежението (или в склонението) на една и съща дума в основната ѝ форма, то в първия тип отношения се наблюдава редовно образуване на други думи от една основа със същия корен. Редовността на тези два типа (словоизменителни и словообразователни) взаимовръзки е по аналогия с други подобни изменения и образувания при други думи. Доколкото аналогията е известно схващане за подобие на връзки между двойки или поредици елементи и доколкото те са по принцип от краен брой думи, подлежащи, от своя страна, на свеждането им до бинарни отношения (по опозиции), тези езикови елементи може да бъдат организирани по един вид таблични образци, терминологично наречени *парадигми*.

И словоизменението (формообразуване като *градя*, *градши*, *гради* и т.н.), и словообразуването (като *град*, *градя*, *градски* и т.н.) се осъществяват по различни образци (парадигми и словообразователни типове), но нерядко те са лексикосемантично обусловени и действат взаимосвързано, както е например при семантиката на метонимичните значения на думата (които се оказват в съответствие с падежните отношения при имената) и при словообразуването или както е при категорията вид на глагола (като например *градя* – *изградя* и *разградя* или *падам* – *падна* и *правя* – *направя*). Тези взаимовръзки също се схващат по аналогия, но в езика (като сложна самоорганизираща се система) нерядко се срещат и отклонения от образците (известни като аномалии от аналозиите).

За типични аналогии се приемат отношенията между двойки думи с противоположни значения като *добро* и *зло*, *висок* и *нисък*, *бял* и *черен*, известни като антоними, а за лексикални се смятат формалните съвпадения между омонимите като *град* и *град* 'градушка', *вила* и *вила*, *син* и *син* и под. или формални подобия при съдържателни различавания като пароними, акроними, каламбури и под. За лексикални аномалии (в смисъл на редувантност или за междуезикови и диалектно-книжовни дублети) се смятат формално различни двойки думи с едни и същи значения като *крак* и *нога*, *диня* и *любеница*, *царевича* и *кукуруз*, *качамак* и *мамалига*, *мед* и *бакър* и под., наречени хетероними.

В лексиката се наблюдават и поредици, основани на по-различен тип отношения като напр. *град*, *село*, *столица*. Отношенията между думите в тях са

по асоциация и те не са нито толкова редовни, нито строго организирани по опозиционни двойки или в парадигми с предвидим брой членове (както при аналозиите). Основният вид такива асоциативни отношения са между думи, взаимозаменяеми в контекстуално подобни изказвания, като се започне от случаите на „предметен символизъм“ при заменимостта на табуираните думи с евфемизми и се стигне до различни по форма думи с подобни значения, известни като синоними. Асоциативни са отношенията и между метафоричните спрямо основните значения на думите, както и между думите в устойчиви сравнения и във фразеологизмите. Асоциативни са и всички формални отношения между думите по ритъм, рима, асонанси, алитерации (като напр. в *гарванът грачи грозно, зловеццо...*) и изобщо – на т.нар. „звукосимволизъм“. Отношенията по асоциация изглеждат са не толкова осъществявани, колкото „граматикализирано-лексикализираните“ по аналогия. Всяка дума от езика е в подобни взаимовръзки.

Заедно с разгледаните асоциативни отношения на едновременност (*in absentia*) или във виртуална мнемонична общност, в езика действат и синтагматични взаимозависимости (*in praesentia*) на елементи, еднакво налични в една действително съществуваща последователност, каквито са както типичните свързвания на думите в речта, така и последователните части (като корени и суфикси), от които са съставени самите думи. Ясно е, че това са два принципно различни типа взаимоотношения между единиците в системата на езика, но те действат едновременно и взаимно се определят (срв. и Сосюр 1992: 154–160).

2. Наред със словообразователните асоциативни връзки значението на символа допълнително се обосновава мотивационно както и чрез интуитивно базиране на асоциативните му отношения със значенията на другите думи символи в езиковата система, така и чрез емблематичния (действащ също по асоциация) принцип на *синекдохата* (от типа *къща* – *стряха*, *дом* – *огнище*, *кораб* – *палуба* и под.), а и чрез образно-тропеичните асоциативни връзки. Тази интуитивна системно-езикова обосновааност се осъществява на базата на предметния образ чрез постоянно действащи имплицитни асоциативни системни смислови взаимоотношения като: *синекдоха* – *номинация*, *синонимия* – *антонимия*, *хипонимия* – *хиперонимия* или развойни семантични отношения като *атрибуция* – *деривация* в словообразователните гнезда и *етимологична мотивация* – *тропеична семантична деривация*.

Убедеността в адекватността на разбирането за същността на предметния образ в значението допълнително се подкрепя и от общностно споделяните конотации (често с експлицитен израз във фразеологията) и дори от интуитивни културни и персонални предпочитания, най-общо схващани като „езиково чувство и вкус“. Всички тези посочени ефекти мултиплицират „асоциативните“ връзки между думите в езика като система и играят особено съществена схематично-мнемонична, синонимично-антонимично-хиперонимично-мерологична *семантично-систематизационна*, *словообразователна* и *пораждаща значение креативно-метафорична* роля.

Разглеждането на символа в аспекта на неговото мотивационно обосноваване цели специално да се подчертае заложеното в системността на езика разбиране на думата именно като символ – свързан с всички други символи в езика – и в плана на акустичен израз, и в плана на съдържание, и в плана на мотивационното словообразуване в резултат на всички актове на неговата *интерпретация*.

Накрая си заслужава да се обобщи, че в системната цялост на езика всичко се държи (*tout se tient*, както е казал класикът) във взаимна връзка от кар-каса на структурата. Взаимосвързани са както всички думи в лексикалната система, така и всичко в думата знак – като се започне от интуитивния същностен признак (поне на фундаментално-психическо удоволствие или неудоволствие) на импулса на езиковото чувство, разпростиращ се от него до всички форми от всички нива на съществуване на думата като („вътрешен“) езиков знак, премине се през излиза ѝ в подложно-сказуемно изказване – послание към света (като „външен“ езиков знак и в знаковото единство на казаното с предмета, за който се говори) и се завърши с общностна оценка на нейната системна значимост. Кръгът се затваря със структуриращата думата роля на открояния в тази значимост същностен етимонен признак, мотивиращо обосноваващ обратно първоначалния импулс на езиковото чувство, като вече социокултурно установена конотативна значимост на значението на думата символ. И става достатъчно ясно, че както не може да има думи без интуитивно схваната и системно мотивирана значимост, така няма и референтни обекти от света (колкото и незначителни или значими да са те) без общностно споделена предметна значимост, фиксирана в думите – техни названия.

БЕЛЕЖКИ

¹ В съответствие с двете трихотомии на знака по Пърс (1992–1998) – в три тридълби според три корелата. Представянето на посочените взаимоотношения за *цвет* (*color*) е развито в матрична схема от Гуери (2009), която той нарича *семиотичен нонагон* и която може успешно да бъде използвана за насочване към взаимнообвързано разглеждане на думата символ в нейните различни знакови модуси чрез трите типа знаково съществуване, а именно: на въображаемата форма, на актуалното съществуване и на символната значимост в пресичането на всяко от тях с всеки от трите корелата (теоретична възможност, всекидневна практика и културна стратегия).

² *Автоним* е термин за означаване преди всичко на действителното име на автора на литературно произведение (за разлика от неговия псевдоним или криптоним), но тук се използва, освен за действителните лични имена, и в по-общ смисъл – за означаване на думи от типа *помен-омен* (дума предзнаменование), т.е. за действителните, но табуирани думи, заклинания (за тях виж Крумова-Цветкова 2010) и етноназвания за разлика от заместващите ги евфемизми.

³ Терминът *пароними* се отнася до близки по звучене, но различни по значение думи, но в него тук се включват и *анаграмите*, *акронимите*, *каламбурите* и *емоционално-*

експресивните словообразователни варианти като *аугментативи* и *деминутиви*, както и *екзотизми* и *поетизми*.

⁴ За термина *паронимична атракция* (фр. *attraction paronymique*) виж Бояджиев 2011: 52; Бояджиев 1986: 95.

⁵ Терминът *хетероними* обикновено се използва предимно за различни словообразователни словесни форми за назоваване на едно и също нещо (като напр. *хулиган* и *хулиганин*, *кожодер* и *кожодерец*, *ловец* и *ловджия* (виж и Василева 2009), но тук този термин се използва във възможно най-пълно обем, като включва синонимите, омонимите, преходите от собствени в нарицателни имена и дори антонимите и думи от различни корени, означаващи едно и също (като напр. *крак* и *нога*).

⁶ Лингвистични съответствия на прототипа са коренните думи и *автонимите*.

⁷ Лингвистични съответствия на стереотипа са *хетеронимите*.

⁸ Лингвистични съответствия на архетипа са запазените или етимологично реконструирани *словесни пра-форми* и *паронимите*.

⁹ „Съставните единици на мита се съотнасят към последните (семантемите), както семантемите се отнасят към морфемите и морфемите – към фонемите. Всяка форма се отличава от предходната с една по-висока степен на сложност. По тази причина ще назовем елементите, характерни за мита (които са най-сложни от всички) големи съставни единици (или *митими*)“ (Леви-Строс 1958 (1971): 233).

¹⁰ Според теорията за архетипите, развита от Юнг (1969 (1959): 79–80).

ЛИТЕРАТУРА

- Бояджиев 1986: Б о я д ж и е в, Т. *Българска лексикология*. София, Наука и изкуство. 300 с.
- Бояджиев 2011: Б о я д ж и е в, Т. *Същност и поява на народната етимология. // Проблеми на социолингвистиката. Езикът и социалният опит*. Велико Търново, ИК „Знак’94“, с. 51–60.
- Василева 2009: В а с и л е в а, Л. *Българско словно богатство. Словообразователни хетероними в българските говори*. София, Мултипринт. 460 с.
- Гуери 2009: G u e r r i, Cl. *The Semiotic Nonagon and the Graphic Language TSD: an operative model for qualitative research and the scope of a new graphic language. // Presentation in XV. Early Fall School of Semiotics. Sozopol, Bulgaria*.
- Крумова-Цветкова 2010: К р у м о в а-Ц в е т к о в а, Л. *Българските благословии, пожелания и клетви – част от националната самобитност и културното наследство*. София, ИК „Емас“. 448 с.
- Леви-Строс 1958 (1971): L e v i- S t r a u s s, C. *Anthropologie structurale*. Paris, Plon.
- Пърс 1992/1998: P e i r c e, Ch. *The Essential Peirce*. Vol. 1–2. Bloomington Indiana University Press.
- Сосюр 1992 (1916/1955): С о с ю р, Ф. *Курс по обща лингвистика* (български превод). София, Наука и изкуство. 284 с.
- Юнг 1969 (1959): J u n g, C. G. *The archetypes and the collective unconscious*. 1. ed. New York, Bollingen Foundation Inc. (2. ed., vol. 9, part 1, London, Routledge).